

FEMINIZMUS, NŐISÉG ÉS FREUD*

Nancy Chodorow

A feministák igen nagy érdeklődést mutattak a pszichoanalitikus elmélet iránt, és sokféle módon építettek a pszichoanalízisre mint lehetséges elméleti alapra.¹ A hatvanas és a korai hetvenes évek nőmozgalmainak aktivistáit igencsak meglepte volna ez az érdeklődés. A kor uralkodó feminista álláspontja Betty Friedantól kezdve, Firestone, Millett, Weisstein és mások szállóigévé lett kijelentéseiig bezárólag, rendkívül ellenséges és megvető volt Freuddal szemben. A nők

* A szöveg forrása: Chodorow, N. J. (1989): *Feminism and Psychoanalytic Theory*, Yale University Press, New Haven, 165–177.

¹ L. pl. : Jessica Benjamin, „The end of internalization: Adorno’s social psychology,” *Telos*, 32 (1977); „Authority and the family revisited, or a world without fathers,” *New German Critique*, 13 (1978); „Rational violence and erotic domination,” in Hester Eisenstein and Alice Jardine (eds), *The Future of Difference* (Boston, G.K. Hall, 1980); „The Oedipal riddle: authority, autonomy, and the new narcissism,” in John Diggins and Mark Kamm, *The Problem of Authority in America* (Philadelphia, Temple University Press, 1981); Dorothy Dinnerstein, *The Mermaid and the Minotaur* (New York, Harper and Row, 1976); Jane Flax, „The conflict between nurturance and autonomy in mother-daughter relationships and within feminism,” *Feminist Studies*, 4 (1978), 171–89.; „Critical theory as a vocation,” *Politics and Society*, 8:2 (1978); „Political philosophy and the patriarchal unconscious,” in Sandra Harding and Merrill B. Hintikka (eds), *Discovering Reality: feminist perspectives on epistemology, metaphysics, methodology, and the philosophy of science* (Dordrecht, Reidel, 1983); and „Psychoanalysis as deconstruction and myth: on gender, narcissism and modernity’s discontents,” in Günter H. Lenz and Kurt Shell (eds), *Crisis of Modernity* (Boulder, Col., Westview Press, 1986); „Mother-daughter relationships: psychodynamics, politics and philosophy,” in Eisenstein and Jardine (eds), *The Future of Difference*; Miriam Johnson, „Fathers, mothers and sex typing,” *Sociological Inquiry*, 45 (1975); „Heterosexuality, male dominance and the father image,” *Sociological Inquiry*, 51 (1981), and „Locating male dominance,” in Jerome Rabow, Gerald M. Platt and Marion Goldman (eds), *Advances in Psychoanalytic Sociology* (Malabar, Fla., Krieger, 1987); Evelyn Fox Keller, *Reflections on Gender and Science* (New Haven, Yale University Press, 1985); Juliet Mitchell, *Psychoanalysis and Feminism* (New York, Pantheon, 1974); és Gayle Rubin, „The traffic in women: notes on the ‘political economy’ of sex,” in Rayna Reiter (ed.), *Toward an Anthropology of Women* (New York, Monthly Review Press, 1975).

elnyomásának fő tényezőiként tartották számon a freudi elméletet és terápiát.²

A feminista körök e vitája meglehetősen vegyes reakciókat váltott ki magán a pszichoanalízisen belül. A nőmozgalom Freud széles körű kritikáját, újragondolását, felülvizsgálását eredményezte elsősorban a neofreudistának vagy kulturálisnak nevezett irányzatok részéről — Sullivan, Horney és Thompson és mások követőinél.³ Az ortodox pszichoanalízisen belül is megújult érdeklődés mutatkozott a női szexualitás, a női fejlődés és általában a nők pszichológiája iránt.⁴ Úgy tűnik azonban, hogy jelentős erőfeszítéseket tettek annak érdekében, hogy ez az új kutatási terület és érdeklődés komoly, tudományos keretek között maradjon. Biztosítani kívánták, hogy a kérdéshez nem tartozónak tekintett szempontok, mint a politika vagy a kulturális értékek, ne gyakorolhassanak befolyást.

Ebben a fejezetben két, a feministák és a freudisták által felvetett általános kérdést (vagy ellenvetést) tárgyalok, melyek mind a fenti változásokhoz, mind pedig egymáshoz kapcsolódnak. Főképpen a feministák által felvetett kérdésekre keresem a választ, de sor kerül majd a freudista tudósok és terapeuták kérdéseire is. Mindkét kérdéstípus érinti a feminista pszichoanalitikus elmélet által felállított tételt, miszerint a nőiesség, a feminizmus és Freud számos ponton érintkeznek, egyik a másik által nyer jelentést.

Mi ez a két általános kérdés? A feministák a következőt szokták kérdezni: mi köze van Freudnak vagy a pszichoanalízisnek a feminizmushoz? Van valami köze a pszichoanalízisnek a feminizmushoz, vagy tud-e bármi érdemlegeset mondani a nőkről és a „nőiességről”? A freudisták kérdése ennek az ellentettje. A terapeuta vagy a pszichoanalitikus kérdése az, hogy mi köze van a feminizmusnak Freudhoz? Van valami köze a feminizmusnak Freudhoz vagy a nők pszichológiájának pszichoanalitikus felfogásához?

A feminista kérdései

Bontsuk ki jobban a feminista kérdését. Számos ellenvetés lehet annak az embernek a fejében, aki azt kérdezi, mi köze van Freudnak a feminizmushoz. Az

² Azt gondolom, még mindig ez az uralkodó álláspont. Lásd pl. Pauline Bart kritikáját: Nancy Chodorow, *The Reproduction of Mothering: psychoanalysis and the sociology of gender* (Berkeley, University of California Press, 1978), in Joyce Trebilcot (ed.), *Mothering: essays in feminist theory* (Totowa, N.J., Rowman and Allenheld, 1983).

³ Jean Baker Miller, *Toward a New Psychology of Women* (Boston, Beacon Press, 1976), és Miller (ed.), *Psychoanalysis and Women* (New York, Penguin, 1973).

⁴ L. pl. Harold P. Blum (ed.) *Female Psychology* (New York, International University Press, 1977), és Herman Roiphe and Eleanor Galenson, *Infantile Origins of Sexual Identity* (New York, International University Press, 1981).

első és a legszélsőségesebb álláspont úgy véli, hogy a nők elnyomása politikai, gazdasági és társadalmi probléma, amelyhez nincs semmi köze a pszichológiának.

Egy másik felfogás szerint a nők természetesen pszichológiai értelemben vannak elnyomva. Ám a női szocializáció megértéséhez, valamint ahhoz, hogy felismerjük, hogyan is válnak a nők azzá, amiké végül válnak, nincs szükség egy, a tudattalannal és az intrapszichikus tartalmakkal dolgozó, misztikus és komplikált elméletre. Ennek semmi köze nincs a tudattalanhoz, teljesen nyilvánvaló a hétköznapi életben is. A gyerekek egy férfiak által dominált társadalomban nőnek fel, ahol születésük pillanatától fogva rózsaszínű, illetve világoskék takarót kapnak, autókkal vagy babákkal játszanak, szexista tartalmú könyveket olvasnak, és a nemeket élesen elválasztó iskolákba járnak. A lányok megtanulják, hogy jónak kell lenniük és a férfiak kedvében kell járniuk, míg a fiúktól azt várják el, hogy erősek legyenek és így tovább. A „társadalom” értékeket ír elő az emberek számára, s a társadalmi elvárások figyelembevételével kell alakítanunk viselkedésünket. A „társadalom” elvárja, hogy a nők ne érjenek el túl sokat az életben, ne legyenek aktívak, ezért a nők nem is ilyenek. Az emberek a társadalmi helyzetükkel összhangban cselekszenek a mindenkori jutalmak reményében. Ezek voltak Betty Friedan és Naomi Weisstein nagy hatású írásainak korai érvei. E szempontok azóta is sokak részéről elhangoznak.⁵

Harmadszor, a feministák állítják azt, hogy Freud elmélete szexista, nőellenes, nőgyűlölő. Freud tagadta, hogy a nőknek lehet orgazmusuk; úgy gondolta, hogy a nők híjával vannak azon fejlett igazságérzetnek, mellyel a férfiak rendelkeznek, hogy a nők hiúak, féltékenyek, tele vannak szégyenérzettel, és hogy a szövéseken kívül semmi mással nem járultak hozzá a civilizációhoz. Teljesen magától értedődőnek gondolta, hogy bármelyik hároméves gyerek jobbnak tartja a férfi nemi szerveket a nőieknél.

A freudista kérdései

A freudista kérdéseit is kifejthetjük. Számos ellenvetés lehet annak az embernek a fejében, aki azt kérdezi, hogy mi köze van a feminizmusnak Freudhoz. Először is, a freudista szerint a pszichoanalízis pszichológiai elmélet és klinikai gyakorlat; ezzel szemben a feminizmus politikai mozgalom vagy legfeljebb politikai elmélet. A pszichoanalízisnek nem kell a politika, az egyenlőség vagy az egyenlőtlenség kérdéseivel foglalkoznia.

⁵ L. Betty Friedan, *The Feminine Mystique* (New York, Dell, 1963), és Weisstein, „*Kinder, Küche, Kirche: Psychology Constructs the Female*” (Somerville, New England Free Press, 1968).

A freudistának van egy másik, ezzel összefüggő állítása is, egy módszertani állítás, mely szerint a pszichoanalízis értékmentes tudomány, amely egyszerűen csak rögzíti az ember fejlődésének és pszichológiai életének igazságait és nem részrehajló. A feminizmus ezzel szemben értékekkel terhelt és elfogult.⁶

Ezek azok a fajta kérdések és megfontolások, amikkel most foglalkozni fogok. Először a feminista kérdéseket válaszolom meg, mert úgy vélem, hogy ez betekintést nyújthat a freudista vagy a klinikus kérdéseibe is. Hadd bocsássam előre zárójelben, hogy itt a feminizmust mint elméletet és gyakorlatot vizsgálom. A feminista elméletnek meg kell értenie a nők és férfiak élethelyzeteinek társadalmi szeveződését és dinamikáját — a szexuális egyenlőtlenséget és aszimmetriát, a szexualitást, a nemeket, a szülővé válást, a gyermekeket, a nemek közti kapcsolatokat. A feminista elméletnek azonban egyfajta felszabadító gyakorlathoz is hozzá kell járulnia, egy gyakorlathoz, amely megszabadít a szexuális egyenlőtlenségtől és képessé tesz arra, hogy változtassunk dolgainkon.

Válasz a feministának: Freud jelentősége a feminizmus számára

Nézzük, melyek a feminista kérdései! Mi köze van Freudnak a feminizmus-hoz? Tud-e bármi érdemlegeset mondani a pszichoanalízis a nőkről és a „nőieségről”? Az első ellenvetés a következő volt: a nők elnyomása társadalmi és nem pszichológiai természetű, az egyenlőtlen fizetésekkel, a munka világán belüli diszkriminációval, a nemi erőszakkal, a feleségek bántalmazásával, az otthoni munka nemek közti egyenlőtlen megosztásával, a férfiak nők feletti hatalmával van összefüggésben. Próbáljunk meg válaszolni ezekre a felvetésekre.

Először is, a nemek társadalmi és politikai szerveződése nem választható el attól a tényről, hogy mindenkinek van biológiai és társadalmi neme, hogy mindnyájan sajátos szexuális szerveződéssel és irányultsággal rendelkezünk, hogy mindnyájan vagy férfiak vagy nők vagyunk — ez része alapvető identitásunknak és a világban való létezésünknek. Nem érthetjük meg a nemek társadalmi és politikai szerveződését és történetét az emberek szexuális lényé válásának egyidejű figyelembevétel nélkül. Tehát most nem külső szerepekről beszélünk, mint ahogy azt például a szociológusok elvárnák tőlünk, azaz arról, hogy az

⁶ A szociológusok középen állnak e kérdést illetően. A hagyományos szociológia egyetértene a feministákkal abban, hogy a nemek társadalmiak és nem pszichológiaiak, vagy ha mégis azok, akkor a szociális tanulás elmélete magyarázza meg őket. Egy feminista szociológus is kritikus volna Freud nőgyűlöletével szemben. Egy hagyományos szociológus azonban szintén az értékmentes elméletet és módszereket előnyben részesítő pszichoanalitikus módszertani pozíciót foglalná el a feminista szociológussal szemben, aki a „a nőkért való szociológia” mellett érvelne, s azt állítaná, hogy a hagyományos tudomány a pszichoanalízissel együtt férfiszempontú.

emberek munkások, szülők, tanárok; arról, hogy a foglalkozási szerepeket el kell választani a családi szerepektől, az anyai szerepet az apaitól, arról, hogy az emberek gazdasági kategóriák megszemélyesítői. A társadalmi nemmel nem ez a helyzet. Az emberek nemcsak úgy eljárzanak egy, a többi szerephez kapcsolódó nemi szerepet, amiből akár ki is léphetnének. Nem felejtethjük el, hogy szexuális lények vagyunk, nem léphetünk ki saját nemünkől, hiszen ez az, amik vagyunk. Nem létezőnk ettől függetlenül, vagyis nincs valamiféle nemiségről leválasztott énünk. Tehát amikor a nemek és a szexualitás kérdései érdekelnak bennünket — még akkor is, ha kérdéseink elsősorban társadalmi, politikai vagy gazdasági természetűek —, nem könnyű elválasztani a lelki és a társadalmi tényezőket. A nemek társadalmi szerveződése és a nemmel rendelkező emberek szétbontathatlan egységet alkotnak. A nemek társadalmi szerveződése beépült a fejünkbe, és férfiakra és nőkre osztja a világot. Az a tény, hogy van nemünk (szexualitásunk és nemi identitásunk), beépült a társadalmi szerveződésbe. Az egyik csak a másik által nyeri el jelentését.

A feminista elméletnek képesnek kell lennie e kötődési pontok, e teljesség átfogására. Jelen céljainkat szem előtt tartva tehát, a feminista elméletnek magába kell foglalnia azt a tényt is, hogy pszichológiai értelemben nemekkel vagyunk „ellátva”, s hogy ez része annak, amik vagyunk. A nemek társadalmi szerveződése nem üres helyet vagy szerepkategóriát jelent, amelyeket, hasonlóan a politikai vagy gazdasági helyekhez, bárki betölthet. A nemek társadalmi szerveződésében csak bizonyos emberek tölthetnek be bizonyos helyeket.

A feminizmus azonban a nemek társadalmi szerveződését és pszichológiáját is meg akarja változtatni. Legfőbb érve az, hogy a nemek és a szexualitás kulturális és társadalmi termékek, és mint ilyenek, függetlenek a biológiától, amely csak hozzájárul kialakításukhoz. A nem és a szexualitás nem változtathatatlan adottság. Éppen ezért a feminizmusnak szüksége van egy elméletre arról, hogy miként lettünk szexuális lények.

Freud ilyen elméletet hozott létre. Mély elemzést adott a nemek szerveződéséről és reprodukciójáról, arról, hogy „előállításunk” során hogyan válik részünk a nemiség. A pszichoanalitikus elmélet szinte definíciószerűen a szexualitás elmélete, annak az elmélete, hogy hogyan fejlődik ki a nőkben és férfiakban a szexualitás. Freud megmutatja, hogy miért nem létezőnk sajátos, egyedi szexualitásunk és nemi identifikációnk nélkül, még akkor sem, ha a szexualitás és a nemi identifikáció tanult dolgok. Hadd említsem meg Freud érvelésének néhány fontos pontját.

Először is, Freud elválasztotta vagy felszabadította a szexualitást a nemektől és a szaporodástól. Freud szerint nincs semmi elkerülhetetlen a szexuális tárgyválasztás fejlődésében, valamint ennek módjaiban és céljaiban; nincs veleszületett nőiség vagy férfiaság. Mindnyájan potenciálisan biszexuálisak vagyunk, aktívak vagy passzívak, polimorf módon perverzek, és szexualitásunk nem kizá-

rólag genitális. Az is fejlődési folyamat eredménye, ahogyan bármely nő vagy férfi érzi és megérti fiziológiáját, fantáziál róla, szimbolizálja, kialakítja belső reprezentációját — ezeket az érzéseket és fantáziákat a biológiától teljesen független megfontolások alakíthatják. A nőt létrehozzák, nem születik annak, mondja Freud, és egész nyíltan leírja azokat a speciális nehézségeket, amelyekkel szembe kell nézniük a lányoknak ahhoz, hogy az elvárásoknak megfelelően passzív, heteroszexuális genitális felnőttekké váljanak. Freud azt is állítja, hogy mind a homoszexualitás, mind a heteroszexualitás mindkét nem esetében fejlődési termék. Egyik sem veleszületett.

Freud bebizonyította, hogy mindenfajta szexualitás — a nemzésre, illetve a nem erre irányuló, a genitális és a nem genitális, a heteroszexuális és a homoszexuális, az autoerotikus és a társra irányuló, a gyermeki és felnőtt — egy kontinuum mentén képzelhető el, és sokféle módon kapcsolódik egymáshoz. Nincs semmi különös a szaporodás végett folytatott heteroszexuális közösülésben, hiszen ez csak egy típus a sokféle szexuális tevékenység közül. Bármely szervnek, majdhogynem bármely tárgyának lehet erotikus jelentősége.

Másodszor, Freud azt állítja, hogy annak ellenére, hogy a szexualitás és a társadalmi nemek fejlődése nem kikerülhetetlen, a nemi személyiség és a szexuális orientáció fejlődése szabályozott módon történik a férfiak és a nők esetén egyaránt. Ezt az Ödipusz-komplexus klasszikus példáján láthatjuk, amely megmagyarázza a férfias identitás, a női heteroszexualitás és az apa iránti szeretet fejlődését, valamint a felettes-én kialakulásának különféle formáit. Ennek kifejtését egy fontos késői írásában találjuk, amely a preödipális anya–lány kapcsolat különleges természetéről, valamint e kapcsolatnak a nők későbbi életére gyakorolt hatásáról szól. Észre kell vennünk, hogy Freud meglehetősen őszinte azt illetően, hogy a „normális” női fejlődés nagyon sokba kerül a nőknek. A nőiségről szóló előadásában a következőket mondja: „Nem mulaszthatom el ... hogy meg ne említsem egy megkapó benyomásomat. Egy 30 év körüli férfi az analízisben fiatal ember és egy kibírhatatlan egyén benyomását kelti, akitől elvárjuk, hogy a fejlődés azon lehetőségeit, melyeket az analízis nyit meg részére, erőteljesen ki fogja használni. Hasonló életkorú nő azoban gyakran megijeszt bennünket lelki merevségével és megváltoztathatatlanságával. Libidója végleges helyzetet foglal el, és képtelennek mutatkozik, hogy más irányba forduljon. Hiányoznak a további fejlődés céljai, mintha csak az egész folyamat már lepergett és ettől kezdve befolyásolhatatlanná vált volna, sőt, mintha a nőiességet kialakító nehéz fejlődés az egyén minden lehetőségét kimerítette volna.”⁷

Freudnak a női és férfi nemi személyiség és szexuális orientáció szabályozott fejlődéséről szóló eme előadása két különösen fontos mozzanatot tartalmaz a feminista elmélet számára.

⁷ Sigmund Freud: *A lélekelemzés legújabb eredményei*. Ampelos Könyvek, Debrecen 1943. 159–160.

Először is, Freud leírja, hogy a nők férfiakhöz való heteroszexuális vonzódása csak erőtlen és gyenge formában valósul meg, akkor is csupán részlegesen. Fejlődési keretben értelmezve a jelenséget, azt mondhatjuk, hogy a kislány apja péniszét szeretné megkapni, nem magát az apját. Vagyis az anya előli menedékként van szüksége az apára, mivel az anyával való összefonódása mindig szoros marad. Az anyával való kapcsolatának jellegét a kislány átviszi a férfikkal létesített kapcsolataira. Freud arra is utal, hogy a nők „igazi” tárgyszeretete csak a gyermekeikhez fűződő kapcsolatokban valósul meg, a férfikkal szemben soha (bár a freudi elméletnek logikus következménye volna, Freud sosem fordít arra gondot, hogy megvizsgálja, vajon megvalósítják-e a nők az igazi tárgyszeretetet más nőkkel való kapcsolataikban).⁸ A nőknek nincs „természetes” vonzódása a férfiakhöz; ezt a vonzódást létre kell hozni.

Másodszor, a maszkulin Ödipusz-komplexus elmélete a férfidominancia reprodukciójának elmélete. A maszkulin Ödipusz-komplexus természetes folyamányai a nők mint pénisz nélküli lények megvetése, és az apával való azonosulás a férfiak közös felsőbbrendűségében. A férfi Ödipusz-komplexus eredménye Ruth M. Brunswicknak, Freud egy követőjének megfogalmazásában: „az, amit a normális maszkulin nők megvetésének tartunk.”⁹ Ezen a módon képes egy kislány felhagyni azzal, hogy anyját tekintse szeretete tárgyának, és ez az oka annak, hogy egyáltalán hajlandó erre. Freud nem terjeszti ki vizsgálódásait erre a kérdésre, későbbi analitikusok azonban, mint például Karen Horney és Grete Bibring megtették ezt, feltárva az összefüggést a nők megvetése, a nőktől való félelem, a nők, a női tevékenységek és a női lét leértékelése között, amely annak a körülménynek fejlődési termékei, hogy a kislány első szerelmi tárgya és az elsődleges szülő egy nő.¹⁰ (A nők maguk is leértékelik saját nemüket az Ödipusz-komplexus természetes kimeneteleként. Úgy válunk azzá, akik vagyunk, hogy férfikként és nőkként különbözőképpen értékeljük a férfiasságot és a nőiességet.)

Végül Freud lényegre tapintó társadalmi elemzést adott a nemek és a szexualitás elnyomását illetően. Most elég lesz számunkra két példa. Először, „A »civilizált« szexuálmorál és a modern idegesség” című tanulmányában azt elemzte Freud, hogy a gyermekkori szexuális elfojtások hogyan hozzák létre a konfliktusos és feszült házassági kapcsolatokat, melyek aztán olyan hatással vannak az e házasságból született gyermekekre, hogy az egész helyzet megismétlődik

⁸ L. „On narcissism: an introduction,” 1914, *SE*, 14. köt., 69–102.

⁹ Ruth Mack Brunswick, „The pre-Oedipal phase of the libido development,” in Robert Fliess (ed.), *The Psychoanalytic Reader* (New York, International University Press, 1940), 231–253.

¹⁰ Bibring, „On the ‘passing of the Oedipus complex’ in a matriarchal family setting,” in Rudolph M. Loewenstein (ed.), *Drives, Affects and Behavior: essays in honor of Marie Bonaparte* (New York, International University Press, 1953), 278–284.; Karen Horney, „The dread of women”, *International Journal of Psychoanalysis*, 13 (1932), 348–360.

a következő nemzedékben.¹¹ Egy polgári nő, állítja Freud, a rákényszerített szexuális elfojtással és a szüleitől való függőséggel érkezik a házasságba. Ez a felismerés férjét arra készíti, hogy máshol keressen szexuális kielégülést. Amint a nő érettebbé válik, szexuális érdeklődése felébred, férje érdeklődése azonban ekkorra már nincs a közelében. Ezért a nő a gyermekeivel való kapcsolatát szexualizálja, felkeltve ezáltal azok szexuális érdeklődését, amelyet aztán el kell fojtani (ezzel is hozzájárulva neurózisuk kifejlődéséhez). A nő, férje házastársi és szexuális kudarcai miatt neheztelést érez férje iránt, s emiatt is bűnösnek érzi magát; e neheztelését neurotikusan magába fojtja, ami bántja őt magát, a gyermekeit és a házasságát. Másodszor, a *Tanulmányok a hisztériáról* című műben ragyogóan kifejti a nők és a neurózis kényszerei között lévő kapcsolatot. Itt Freud a kor uralkodó nézetével szemben foglal állást, miszerint a hisztériások degeneráltak és gyengék, és amellet érvel, hogy az általa kezelt nők különösen okosak, kreatívak és erkölcsösek voltak. Felvetette, hogy a nők például a betegek ápolásával járó elszigeteltség miatt nem tudják kibontakoztatni tehetségüket és képességeiket. A nő neurózisa reakció.¹²

Az első feminista kérdésre véleményem szerint a válasz az, hogy Freud kimutatta a nemi elnyomás pszichológiai és társadalmi formáinak összefonódását; külön említést érdemel az a tény, hogy a nemek és a szexualitás pszichológiai kérdéseinek geneziséét Freud társadalmi kontextusban magyarázza.

Térjünk át a második feminista ellenvetésre. Miért van szükségünk egy olyan bonyolult elméletre, amely tudattalan lelki folyamatokról beszél, amikor magától értetődik az, hogy a társadalom eltérő módon kezeli, és bizonyos szerepekbe kényszeríti a nőket és lányokat? Két fontos dolgot kell itt kiemelnünk. Először is meg kell értenünk és magyarázatot kell adnunk arra, miért olyan szívós és állhatatos az emberek elkötelezettsége a nemek társadalmi szerveződése iránt, például a homoszexualitás tabujának megítélésében. Miért van az, hogy az emberek gyakran nem tudnak változtatni, hiába akarnak? Miért okoz még mindig nehézséget egy „felszabadított” férfi számára az egyenlően vállalt gyermeknevelés, vagy az, hogy őszintén örüljön sikeres, független, önálló feleségének? Vagy: egy feminista nő miért vonzódik nehezen egy nem-mácsó, nem hagyományosan férfias férfihoz, pusztán azért, mert az „kedves” és egyenlőségpárti, vagy miért nem választja könnyedén, hogy nem szül gyereket? Ezekben a kérdésekben segítségünkre lehet a pszichoanalízis, mert megmutatja, hogy a jelenben a múltunkat is megéljük. Nem pusztán jelenlegi helyzetünkre és tudatos vágyainkra reagálunk; az értékeket, érzelmeket, a viselkedésformákat nem tudjuk egyszerűen megváltoztatni, mikor egy bátorító társadalmi közeg vesz

¹¹ Freud, „'Civilized' sexual morality and modern nervousness,” 1908, SE, 9. köt., 179–204.

¹² Freud, *Studies on Hysteria*, 1893–5, SE, 2. köt.

körül. Sőt a pszichoanalízis megmagyarázza a kiszolgáltatottság és a függőség hatalmas érzéseinek időszakában keletkezett múlt iránti elkötelezettségünket, az elkötelezettséget, amelyet mára már elfojtottunk, a tudattalanba szorítottunk, amely már nem hozzáférhető tudatos énünk számára. Ez az, amik vagyunk, és ezt nagyon nehéz megváltoztatni. A szereptanulás elméletei, a szociális tanulás elméletei, a szituációs elméletek sem képesek magyarázatot adni erre a makacsságra. Ezen elméletek szerint a nemek és a szexualitás valami máshoz, az „igazi” selfhez hozzáadott dolgok, és feltehetően tetszés szerint elhagyhatók. Azt is állítják, hogy a társadalmi szituáció és a megerősítés természetének megváltoztatása automatikusan maga után vonja a viselkedés megváltozását, amiről viszont tapasztalatból tudjuk, hogy így nem igaz. (Ez nem azt jelenti, hogy a változás lehetetlen. A pszichoanalízis is amellet érvel, hogy a tudattalan meghatározottság tudatos választásra cserélhető: „az ösztön-én helyét fokozatosan az énnel kell elfoglalnia”. Ez csak azt jelenti, hogy a változás többet, gyakran jóval többet takar, mintsem hogy pusztán akarat kérdése legyen, és — amint azt a mai politikából tudjuk — az emberek érzései a nemek szerveződését érintő változásokkal kapcsolatban nagyon mélyen gyökereznek.) Egy tudattalan lelki tényezőket is magában foglaló elméletre van szükségünk a nemek pszichológiájával és a nemek viselkedésével kapcsolatos megfigyeléseink megértéséhez.

Másodszor, a szereptanulás-elméletek és a helyzeti megerősítések elméletei valójában a társadalomra passzívan reagáló lényeket csinál az emberekből (ez esetben a nőkből). Honnan származhatna a változás kezdeményezése egy olyan elméletben, amely szerint az emberek pusztán csak reagálnak? A pszichoanalízis ezzel szemben egy olyan elmélet, amely az emberek kreativitására épít. Az emberek mindig csinálnak valamit a helyzetükkel, még akkor is, ha ez a valami, amit csinálunk, neurotikus. (A neurózis, amint azt Freud esettanulmányaiból tudjuk, igen eredeti és egyéni.) Az emberek magukévá teszik élményeiket, fantáziálnak róluk, átalakítják őket, szembekerülnek velük, elfojtják és szimbolizálják őket. Megalkotják saját belső tárgyi világukat és énjüket. A pszichoanalízis célja tudatosá tenni ezt az egyénileg létrehozott tudattalant, túljutni azon, hogy ezek az aktív, bár az egyén számára nem mindig kívánatos fantáziák uralják és irányítsák az embert. A pszichoanalízis tehát az emberi természet elmélete pozitív, felszabadító értelmezésekkel, vagyis az aktív és kreatív emberről alkotott elmélet.

Térjünk most rá a harmadik feminista ellenvetésre, amely szerint Freud szexista volt, és a pszichoanalitikus elmélet és gyakorlat elnyomta a nőket. Néhány megjegyzés elég lesz erre az igen összetett témára.¹³ Először is el kell ismernünk, hogy ez a kritika nem teljesen alaptalan; Freud tényleg szexista volt. Alapvetően

¹³ Az itt következő részt Chodorow *The Reproduction of Mothering* című könyvének 9. fejezetéből vettük át.

férfinormák szerint írt, és nem vett tudomást a nőkről. Kora kulturális ideológiáját követte egy olyan kontextusban, amelyben ezt tudományos eredményként félre lehet magyarázni. Például a nők fejletlenebb igazságérzetéről, féltékenységről, szégyenérzetéről, hiúságáról és a civilizációban való részvételük hiányáról beszél, mintha ezek klinikai felfedezések lennének, később viszont azt állítja, hogy ezek „jellemvonások, amelyeket a nőknél már időtlen idők óta bírálunk [feltehetően a férfiak].”¹⁴ Tökéletesen természetesnek tartja azt, hogy a lányok alsóbbrendűnek tekintik saját nemi szerveiket, a lányok „genitális fogyatékoságáról” beszél, valamint arról a „tényről” [nem pedig fantáziáról], miszerint a lányok kasztráltak lennének.¹⁵ Amint már említettem, Freud elismeri a női fejlődés nőkre nehezedő terhét, azonban meglehetősen nagyvonalú ezzel kapcsolatban, és nem igazán törődik a kérdéssel. Úgy tűnik, hogy a „Természet” kevesebb gondot fordított a nőies funkciókra, mint a férfiasra, de ez nem is olyan lényeges, hiszen „a biológiai célok elérését [ti. a nemzés] a férfiak agressziójára bízta, és bizonyos mértékig függetlenítette a nők hozzájárulásától.”¹⁶ És így tovább. Sőt egyértelműen bizonyítottnak tűnik, hogy a pszichoanalitikus elméletet a nők ellen használták például akkor, amikor a nőket frigidnek tartották azért, mert nem volt vaginális orgazmusuk (erről azóta kiderült, hogy nem is létezik), vagy amikor férfiasnak nevezték őket, mert karriert szerettek volna csinálni.

Freud nőgyűlölete ellen azonban van egy módszer, és ezt a módszert fel lehet használni ellene.¹⁷ Kiderül, hogy Freud hibázik, amikor saját pszichoanalitikus módszereit és eredményeit ássa alá. Erre mindjárt mondok néhány példát. Véleményem szerint azonban ez a módszertani inkonzisztencia nagyon jellemző és elterjedt Freudnál.

Először is, amint láttuk, a pszichoanalízis Freud azon felfedezésére alapoz, hogy a szexuális tárgyválasztásban, ennek módjában, céljában semmi nem kerülhető el, és minden szexualitás minőségileg folytonos. Freud egyértelműen érvel a *Három értekezés*-ben és a *Bevezető előadások*-ban amellest, hogy a nemzésre irányuló szexet lényegileg semmi sem különbözteti meg bármilyen más szextől. Freudnak azonban implicit módon van egy funkionalista, teleologikus elmélete arról, hogy a nemek elkülönülése a szaporodást szolgálja. Sajátosan definiálja a szaporodást szolgáló szexualitást: A szaporodás az aktív, genitális, férfias heteroszexualitásnak és a passzív, genitális, nőies heteroszexualitásnak a

¹⁴ Sigmund Freud: „A nemek közötti anatómiai különbségek néhány lelki következménye”. In: S. F.: *A szexuális élet pszichológiája*. Cserépfalvi, Bp. 1995. 203.

¹⁵ Újabb előadások... 157; A nemek közötti... 199.

¹⁶ Újabb előadások... 156.

¹⁷ E fejtegetésért köszönettel tartozom Roy Schafernek, a „Problems in Freud’s psychology of women,” c. írásáért, in *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 22:3 (1974), 459–85.

terméke.¹⁸ Az elmélet korlátozóvá válik, amikor Freud inkább funkcionalista, mint fejlődési értelemben beszél ödipális „feladatokról”, és azt állítja, hogy „az anatómia maga a sors”. Ezek a feladatok és ez a sors biológiailag egyáltalán nem elkerülhetetlenek, de a természet követelményeinek engedve „meg kell történniük”.

Ez a funkcionálizmus azonban nem szerves része a pszichoanalízisnek; Freud értékrendszereként kerül bele. Hasonlóképpen, a nők passzivitása nem elkerülhetetlen biológiailag, még csak nem is szükséges a szaporodáshoz. Csupán a Freud által természetesnek vett férfidominanciájú szexhez elengedhetetlen.¹⁹

Másodszor, a pszichoanalitikus elméletben a traumákat meg kell magyarázni: a pszichoanalízis mindig valami hatalmas konfliktus történetét kutatja az egyén korábbi élettörténetében, kivéve a péniszirigység esetét. A péniszirigység magától értetődő, nem szükséges bármilyen magyarázatot fűzni hozzá: „a nő csak egy dolgot lát, és tudja, hogy csak egyet akar”. Ha a pszichoanalízis módszereivel megvizsgáljuk e hatalmas konfliktus történetét, sokat megtudhatunk a péniszirigység eredetéről. Megismerhetjük a preödipális kislány korai fejlődését és anyjához fűződő kapcsolatát; az autonómia és az azt szimbolizálni képes dolog iránti vágyát; a kultúrában és a családjában érvényben lévő férfifölény szim-bólumait.

Azon túl, hogy a férfi nemi szervek magától értetődően jobbak, mint a nőiek, a péniszirigység „szükséges” a női passzivitás kialakításához. Ez egy újabb oka annak, hogy Freud miért nem lát ebben semmi problémát, hogy szerinte ez miért nem szorul magyarázatra. Freud elméletében a lányok a pénisz helyettesítő-jeként akarnak gyereket (pénisz–gyerek azonosság). Freud ugyanakkor azt a lehetőséget is megengedi, hogy a lányok már az anyjukkal való azonosulásuk révén is akarhatnak gyereket. Ez azonban nem felel meg Freud számára, akinek el kell jutnia a lányok passzív heteroszexualitásáig, és a férfit gyermekként kell feltüntetnie. Így azt állítja, hogy az anyával való azonosulás következtében gyereket akarni „nem a nőiség kifejeződése”! Csak az a nőies vágy, amikor a gyerek az apától születő gyerekké válik a pénisz helyettesítőjeként. A péniszirigység itt egy fejlődési feladat lesz, nem elkerülhetetlen vagy biológiailag determinált, de szükséges a lány sorsának beteljesítéséhez.

Harmadik példaként Freud saját módszertanának megdöntését az a tétel igazolja, amely szerint „a nőt létrehozzák, nem születik annak”. A kislány eredetileg egy „kis férfi”, mert anyjához fűződő szeretete aktívan szexuális. Mindkét nem eredetileg maszkulin. A fejlődési magyarázatnak itt azonban van egy sajátos aszimmetriája. Úgy tűnik, hogy vagy egy biológiai determinista nézőpontot kell

¹⁸ L. Schafer, „Problems in Freud’s psychology,” és Rubin, „Traffic in women.”

¹⁹ L. Johnson, „Locating male dominance.”

választani, amely szerint mind a nők, mind a férfiak annak születnek, vagy egy fejlődési-kulturális nézőpontot, amely szerint mind a nőket, mind a férfiakat létrehozzák. Ha azonban a kislány az egy kis férfi, akkor látszólag a férfiak születnek, a nőket pedig létrehozzák.

Folytathatnám a sort. A lényeg az, hogy hacsak valaki nem gondolja azt, hogy Freud szélsőséges, „a nemek biológiájára” épülő pozíciót foglal el, márpedig Freud nem ezt tette (noha számos pszichoanalitikus valóban ezt teszi), nőellenes kijelentései nincsenek belső, lényegi módon jelen a pszichoanalitikus elméletben, az elméletalkotás módjában vagy a klinikai interpretációkban, sőt egyenesen el-
lentétesek azzal. Ezért volt és ezért kellett Freud feminista kritikájának és újraolvasásának ilyen kiterjedtnek lennie. De mivel az elmélet oly hasznos, a kritika és újraolvasás gyakran gazdag és provokatív volt.

Válasz a freudistának: miért van lényegi összefüggés a pszichoanalízis és a feminizmus között?

Rátérek a freudista kérdéseire, aki arra kíváncsi, hogy mi köze van a feminizmusnak Freudhoz, s aki azt gondolja, s amellet érvel, hogy valójában semmi. Előbbi elmékedésünk eredményeit felhasználhatjuk e kérdések megválaszolásakor. Az első kérdés vagy ellenvetés az volt, hogy a pszichoanalízis pusztán egy pszichológiai elmélet. A pszichikus struktúrák, lelki folyamatok és a szexualitás fejlődése iránt érdeklődő klinikai gyakorlatnak nincs semmi köze a politikához, az egyenlőséghez vagy egyenlőtlenséghez.

Érvelésem, miszerint a feminista elméletnek és gyakorlatnak meg kell értenie Freudot, világossá kell tennie a választ. Először is, Freud elméletében központi helyet kapott a nemek és a szexualitás kérdése. A pszichoanalízis mindenekelőtt a nőiség és a férfiasság elmélete, a nemek egyenlőtlenségének elmélete, és a heteroszexualitás fejlődésének elmélete. Freud nemcsak úgy létrehozott egy elméletet és klinikai gyakorlatot, hanem kifejezetten ennek a kérdéskörnek az elméletét és gyakorlatát alakította ki. Sőt a pszichoanalízis egy feminista tételt vezet be, amikor azt állítja, hogy a nők (és a férfiak) nem születnek annak, hanem létrehozzák őket, és hogy a biológia nem elégséges a szexuális orientáció és a nemi személyiség magyarázatához.

Ahogy nem lehet elméletünk a nemek és a szexualitás társadalmi szerveződéséről egy pszichológiai elmélet nélkül, éppúgy pszichológiai elméletünk sem lehet a nemekről a társadalmi és politikai tényezők nélkül. Freud elmélete egy társadalom- és politikaelmélet. A Freud által felvázolt fejlődés elemzése nem bármilyen fejlődésnek az elemzése, hanem egy sajátos társadalmi helyzetben lezajló fejlődésé, amely lényegileg tartozik az elmülethez. Az, hogy a gyerekek

olyan családban nőnek fel, ahol a nők töltik be az elsődleges szülő szerepét, megmagyarázza a Freud által feltárt fejlődési folyamatot. A pszichoanalízis rávilágít arra, hogy a nők, a férfiak és a férfidominancia a munka társadalmi megosztásának eredményeképpen — amelyben a nőknek a gyermeknevelés jut —, minden generációban újratermelődnek (idézzük fel a férfiak pszichológiájának magyarázatát, a férfi felsőbbrendűség ideológiáját, a nők heteroszexualitásának és a más nőkhöz, a gyerekekhez fűződő viszonyának természetét, a nők önértékelésének és a nőkkel kapcsolatos attitűdök interpretációját). Az is lényeges eleme Freud elméletének, és a biológiával ellentétben megmagyarázza a fejlődést, hogy az emberek heteroszexuális normákkal rendelkező társadalomban nőnek fel, és heteroszexuális szüleik vannak. (Máskülönben miért kellene a kislánynak szeretett anyjától elfordulnia? Miért kellene az anyának különbözőképpen észlelnie, éreznie és kezelnie fiát, illetve lányát? Miért kellene az apa-lány vonzódásnak kialakulnia?)

Továbbá Freud elmélete feltételezi a „politikát”, és tágabb értelemben azon alapul. A gyermek és a felnőtt közti egyenlőtlenség, a gyermek tehetetlensége központi szerepet töltenek be a személyiség és a neurózis fejlődésében, a védekezések kialakulásában. A nők és férfiak közti egyenlőtlenség az elmélet középpontjában áll. Freud nem olyan elméletet alkotott, amely megmagyarázza, mi szükséges egy faj vagy valamilyen társadalom túléléséhez. Aköré építi fel elméletét, ami egy férfiak által dominált társadalmi szerveződés fennmaradásához, a nők szexuális orientációjának férfiakra való korlátozásához, a heteroszexuális dominancia fenntartásához szükséges.

Mi a helyzet a második pszichoanalitikus ellenvetéssel, miszerint a pszichoanalízis egy elfogulatlan, értékmentes tudomány, amely semmivel kapcsolatban nem részrehajló, míg a feminizmus értékekkel terhelt és természetéből fakadóan részrehajló. Kétféle választ adnék erre az ellenvetésre. Nagy általánosságban azt mondhatjuk, hogy a pszichoanalízis nem viselkedés- vagy orvostudomány; nem lehet és nem is kell a viselkedés értékmentes, pozitivista leírásának és magyarázatának lennie. Inkább a lelki folyamatok interpretatív elmélete, és az interpretatív elméletekkel kapcsolatban csak annyit mondhatunk, hogy egy interpretációnak több vagy kevesebb értelme van, nem pedig azt, hogy igaz vagy hamis, helyes vagy téves. Hasonlóképpen, a pszichoanalízis nem egy tőlünk független, tanulmányozott személy objektív leírását adja. Az áttételi helyzetből, egy kölcsönösen létrehozott interperszonális helyzetből fakad, amely a szabad asszociáció, az interpretáció folyamatait és az áttétellel való további munkát reflexív módon befolyásolja. A „megfigyelő” és a „megfigyelt” interakcióik, és ezen interakciók interpretációja révén, együtt hozzák létre a pszichoanalitikus elméletet és klinikai gyakorlatot.

Egész más nyomon elindulva, de ugyanerre az ellenvetésre válaszolva rá kell mutatnunk, hogy maga Freud is elkövette az ideológiai álláspontok és a klinikai

interpretációk és elmélet folytonos összemosásának „hibáját”. Freud számára kulcsfontosságú volt az egyenlőtlenséghez való ragaszkodás. Nincs semmi kifejezetten értékelő abban az állításban például, hogy a nők és a férfiak felettes énje vagy testképe eltérő módon alakul, vagy hogy tárgyválasztásuk különbözőképpen történik. Freud azonban ragaszkodott az értékek és ítéletek bevezetéséhez, amikor azt állította, hogy a férfiak felettes-én-funkciója és ennek fejlődése, a férfiak tárgyválasztása és testképe jobb és kívánatosabb.

Végezetül fel kell ismernünk, hogy Freud nem elégedett meg azzal, hogy egyszerűen magukat a nőket érintő kijelentéseket tett a nőkről. Aktívan kikelt a feministák politikája ellen, még hozzá úgy, hogy nem világos, ki csinált elsőként ideológiai hadszínteret a pszichoanalízisből: ő maga vagy a feministák. Az 1924-ben megjelent „Az Ödipusz-komplexus eltűnése”-ben azt mondja, hogy „a nemek egyenjogúságát célzó feminista követeléssel nem sokra megyünk.”²⁰ Az 1925-ös „A nemek közti anatómiai különbségek néhány lelki következményé”-ben állítja, hogy „ne tévesszen meg bennünket a feministák tiltakozása, akik a nemek teljes egyenlősítését és egyenlő értékűségét akarják ránk kényszeríteni.”²¹ Amikor ezek a kritikák a pszichoanalitikus körökbe is bekerülnek, és a női pszichoanalitikusok kifogásolni kezdik Freud nőkről adott jellemzését, és felvetik, hogy az részrehajló, Freud válaszképpen kifinomultabb nőellenes magyarázatot ad: a női pszichoanalitikusokat nem sújtják a nőiesség negatív tulajdonságai, ők különösek és nem hasonlítanak más nőkhöz. A nőiességről szóló előadásában így fogalmaz: „Ez nem érvényes Önökre. Önök e szempontból kivételek; inkább férfiasak, mint nőiesek.”²²

Befejezés

Szeretném összefoglalni eredeti kérdésemet, amely a nőiség, a feminizmus és Freud kapcsolatára vonatkozott. A korai feministák jogos haragjáról szólunk először. Freud valóban a legjobb példája a nőkről, a női kisebbségérzetről adott *ad hominem*, torz ideológiának, egy olyan ideológiának, mellyel a feministáknak szembe kell helyezkedniük, vissza kell utasítaniuk, és át kell alakítaniuk.

Még fontosabb azonban az, hogy a freudi elmélet nemcsak elnyomja a nőket. Freud felállított egy elméletet, hogy hogyan lesznek az emberekből — nőkből és férfiaktól — nemiséggel rendelkező lények, hogyan alakul ki a nőiség és a

²⁰ „Az Ödipusz-komplexus eltűnése”. In: S. F.: *A szexuális élet pszichológiája*. Cserépfalvi, Bp. 1993. 191.

²¹ A nemek közötti... 203.

²² Újabb előadások... 138.

férfiasság, hogyan termelődik újra a szexuális egyenlőtlenség. A rokonsági kapcsolatokat vizsgáló néhány antropológuson kívül, Malinowskin, Fortes-n, Lévi-Strauss-on, Schneideren és másokon kívül, a nemek kérdése egyetlen jelentős klasszikus társadalomtudós elméletében sem foglal el központi helyet. A szexualitás, a nemek, a nemzés, a gyereknevelés pszichológiai minták szerinti szerveződéséről beszélve Freud elmondja, hogyan lesz a természetből kultúra, és miért tűnik nekünk ez a kultúra „második természetünknek”, miért tapasztaljuk természetesnek. A pszichoanalitikus elmélet segít a szexuális egyenlőtlenség és a nemek társadalmi szerveződése újratermelésének leírásában. Szemlélteti, hogy ez az újratermelés központi lelki folyamatokon keresztül, a tudatosság befolyásolásával és nem pusztán társadalmi és kulturális intézményeken keresztül történik. Bemutatja, hogy ez az újratermelés a nemek rendszerének szerkezetéből ered, annak nem szándékos terméke — a munka családon belüli megosztásából (amelyben a nők nevelik a gyerekeket), egy heteroszexuális normára alapozott szexuális rendszerből ered, egy olyan kultúrából, amely feltételezi és továbbadja a nemek közti egyenlőtlenséget. Freud vagy a pszichoanalízis magyarázatot ad arra, hogyan lesznek az emberek heteroszexuálisok a családi fejlődés során (hogyan lesz az eredetileg matriszexuális kislányból inkább heteroszexuális, mint lesbizikus nő); hogyan termeli ki a nők gondozói szerepére alapozó családstruktúra a férfiakban (és bizonyos mértékig a nőkben) a férfidominancia, a maskulin felsőbbtség ideológiáját és pszichológiáját és a nők, a női dolgok leértékelését; hogyan fejlődnek ki a nők anyai képességei saját anyjukhoz fűződő kapcsolatuk révén. A pszichoanalízis tehát leírja a nemek és a szexualitás társadalmi-kulturális szerveződésének belső mechanizmusait, és megerősíti azt a korai feminista állítást, miszerint „ami személyes, az politikai”. Az egyenlőtlenség és elnyomás pszichológiai formáinak mély gyökereiről és alapvető voltáról beszél.

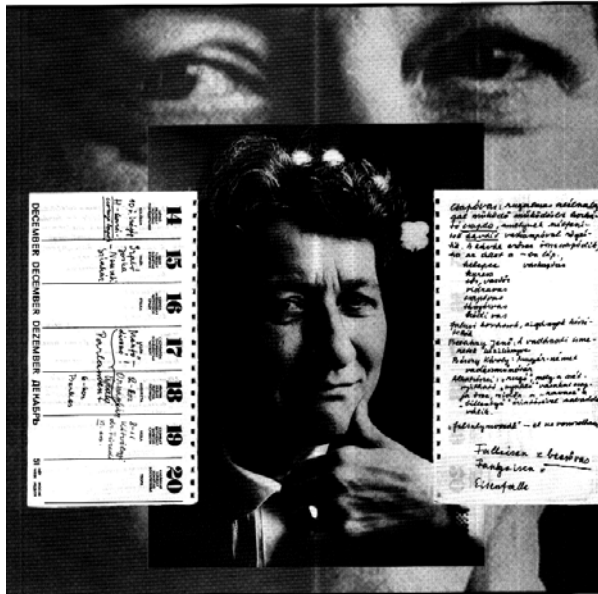
A pszichoanalízis azonban nem elégszik meg a fentiek leírásával. Freud szerint ezek a folyamatok nem zökkenőmentesen történnek, a nemek és a szexualitás eme reprodukciója bővelkedik az ellentmondásokban, feszültségekben. Az emberek konfliktusos vágyakat, elégedetlenségeket, neurózisokat fejlesztenek ki magukban. A pszichoanalízis a pszichés konfliktusnál kezdődik; Freud ezt próbálta először elmagyarázni. A heteroszexualitás tehát nem minden esetben egyszerűen jön létre: a nők mindig kapcsolatokat és közelséget akarnak más nőkkel, a férfi heteroszexualitás pedig az ödipális leértékelésen, a nőktől való félelemben és azok megvetésén alapul, csakúgy, mint az anya mindenhatóságától és az érzelmi szükségletek, igények elismerésétől való rettegésen. A férfialom pszichológiai szinten a férfiak számára jelentős lelki terhet jelentő, félelemre és bizonytalanságra épülő maskulin védekezést takar, tehát nem egyértelműen a hatalom jele. A pszichoanalízis a túlszocializáltság és a teljes uralom elméleteivel

szemben a teljes szocializáció hiányát demonstrálja. Elégedetlenségről, ellenálásról, a szexuális szokások és a szexuális egyenlőtlenség intézményeinek aláásásáról szól.

A pszichoanalízis elmélete azt is állítja, hogy az emberek aktívan magukévá teszik élettapasztalataikat, életkörülményeiket, reagálnak azokra, pszichológiailag átfomálják őket, s ezért feltehetően tehetnek is valamit megváltoztatásukért.

Örlösy Dorottya fordítása

MŰHELY

GALGÓCZI ERZSÉBET
A **Vidrayas** REGÉNYE
LEVELEK - DOKUMENTUMOK